

Social function according to Shiite commentators

Maryam Mohabipour*, Majid Maarif**

Seyyed Mohammad Ayazi***

Abstract

Social issues and needs forced the Muslim world in the contemporary century, especially Shia social commentators, to think. By recognizing the needs and issues of the Islamic society, these commentators found the cure in returning to the Qur'an and referring to interpretation with a social attitude and current issues in a way that responds to the needs of the time. The main purpose of this research is to investigate the function of social interpretation, which is done by the method of content analysis and by studying the social interpretations of Shiite commentators. This interpretive approach has been carried out in the framework of the Islamic world's confrontation with social issues in the last century, and the most important function of this interpretation in the commentators' approach is the Responsiveness of the Qur'an to social issues. The boom of cultural studies and anthropology, theorizing in social issues, Compilation of divine systems and traditions, extraction of social jurisprudence rules, Analyzing social damages...

* Doctoral student of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Law, Theology and Political Sciences, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran, smohebbipour@yahoo.com

** Professor of the Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Iran (Corresponding Author), maaref@ut.ac.ir

*** Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Law, Theology and Political Sciences, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran, sma.ayazi@gmail.com

Date received: 2022/04/29, Date of acceptance: 2022/07/26



Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

As a result of these developments in the thought of Shia social commentators, the Holy Quran was explained based on the needs of the day and more cognitive layers of the Quran were identified.

Keywords: social commentary, Quran, functions, social jurisprudence, social jurisprudence rule

کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر آرای مفسران شیعه

مریم محبی پور*

مجید معارف**، سید محمد ایازی***

چکیده

مسائل و نیازهای اجتماعی، جهان اسلام در قرن معاصر به ویژه مفسران اجتماعی شیعه را به چاره اندیشی واداشت. این مفسران با شناخت نیازها و مسائل جامعه اسلامی، درمان را در بازگشت به قرآن و مراجعه به تفسیر با نگرش اجتماعی و مسائل روز به گونه‌ای که پاسخ‌گوی نیازهای زمانه باشد، یافتند. هدف اصلی این پژوهش، بررسی کارکرد تفسیر اجتماعی است که با روش تحلیل محتوا و با مطالعه تفاسیر اجتماعی مفسران شیعه صورت می‌پذیرد. این رویکرد تفسیری در چهارچوب مواجهه جهان اسلام با مسائل اجتماعی در قرن اخیر صورت گرفته است. و مهم‌ترین کارکرد این تفسیر در رویکرد مفسران عبارتست از: پاسخ‌گو بودن قرآن در مسائل اجتماعی، رونق مطالعات فرهنگی و انسان‌شناسی، نظریه‌پردازی در مسائل اجتماعی، تدوین نظام و سنت‌های الهی، استخراج قواعد فقه اجتماعی، تحلیل بررسی آسیب‌های

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات،

دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، smohebbipour@yahoo.com

** استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، ایران (نویسنده

مسئول)، maaref@ut.ac.ir

*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات،

دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، sma.ayazi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۰۴



اجتماعی و..... در نتیجه این تحولات رخ داده در اندیشه مفسران اجتماعی شیعه باعث گردید، قرآن کریم براساس نیازهای روز تبیین گردد و لایه‌های معرفتی بیشتری از قرآن شناسایی گردد.

کلیدواژه‌ها: تفسیر اجتماعی، قرآن، کارکردها، فقه اجتماعی، قواعد فقه اجتماعی

۱. مقدمه

قرآن کریم جهت هدایت مردم نازل شده است به طوری که قلمرو این هدایت تمام عصرها و نسل‌ها را در برمی‌گیرد. براساس این دیدگاه مفسران عصری اعم از شیعه و سنی در سایه تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی هر عصر به تفسیر می‌پردازند. این تحولات گاه خود آگاه و گاه ناخود آگاه است. اما در قرن معاصر تحولات خود آگاه معرفتی خاصی در شرق و غرب عالم صورت گرفت که منشأ تحولات بسیار زیادی در تفسیر گردید. نتیجه این تحولات ایجاد تفسیر اجتماعی در تفسیر معاصر است. این تحول در میان مسلمانان با طرح بازگشت به قرآن سید جمال الدین اسدآبادی آغاز شد. در تفاسیر شیعه نیز با آرای اجتماعی مفسرانی نظیر علامه طباطبایی، شهید مطهری، شهید صدر، محمد حسین فضل‌الله، محمد صادقی تهرانی، سید محمود طالقانی، محمد جواد مغنیه تأثیر خود را گذاشت، تا شیعیان نقشی عظیم در تحولات اجتماعی معاصر داشته باشند و کارکردهای اجتماعی قرآن کریم را با توجه به نیازهای روز و اقعیت‌های اجتماعی بین نمایند. این مقاله با روش تحلیل محتوا به بررسی این کارکردها نظیر عقل‌گرایی، توسعه معنایی، بیان قوانین و نظام الهی، مطالعات فرهنگی و انسان‌شناسی در اجتماع پرداخته است.

۲. بیان مساله

قرن اخیر به دلیل رویارویی بیشتر مسلمانان با مغرب زمین تحولی بزرگ و همه‌جانبه در طرح موضوعات و شیوه‌ها و مباحث تفسیری رخ داده است و به پیدایش سبک‌های مختلف تفسیری مانند سبک ادبی علمی، هدایتی، ابداع روش‌های جدید تفسیر موضوعی، طرح مجدد مفاهیم و مباحث گذشته از منظری جدید، نظیر بحث اعجاز، و راه یافتن مباحثی نو در تفسیر، به‌ویژه مباحث سیاسی و اجتماعی انجامیده است. این موضوع تمامی دنیای اسلام را با وجود تفاوت مذاهب و اختلاف مناطق و گوناگونی ملیت‌ها یکسان در بر گرفته و تفسیر به‌صورت عصری

پدیدار شده است. صاحب‌نظران تفسیر عصری را روشی نو در طرح بحث‌های جهان‌بینی و اعتقادی؛ مناسب با مخاطبان و مسائل و نیازهای آنان در نظر گرفتند.

بر همین اساس مفسر معاصر، به‌صورت سنتی و کهن به پاسخ‌گویی مسائل مباحث کلامی پیشین نمی‌پردازد؛ بلکه به تبیین دیدگاه قرآن کریم در سایه تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی هر عصر می‌پردازد. بنابراین برخی از مفسران شیعه و اهل سنت در قرن معاصر؛ مباحث تفسیری خویش را بر اساس همین دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی بنا نهادند. بدین سبب محقق قصد دارد واکنش مفسران شیعی را به مباحث عصری؛ که با نظریه بازگشت به قرآن سید جمال‌الدین اسدآبادی حسینی شروع شد و در عالم اسلام گسترش یافت را بررسی کند.

۳. پیشینه پژوهش

درباره تفسیر قرآن با تأکید بر آرای مفسران عصری پژوهش‌هایی انجام شده است. سید محمدعلی ایازی در کتاب «قرآن و تفسیر عصری» علاوه بر مفهوم جدید تفسیر عصری به بیان مصادیقی از تفسیر عصری در قرآن کریم و رای تفسیر علمی می‌پردازد، و تا حدودی بستر پیدایش آن را مشخص می‌نماید. بهاء‌الدین خرمشاهی در «تفسیر و تفاسیر جدید» به زمینه پیدایش و معرفی برخی پیشگامان تفاسیر عصری پرداخته است. اما از گونه‌های تفسیر عصری و آرا شاخص در این زمینه سخنی به میان نیاورده است. کتاب «تاریخ تفسیر» پاکتچی که در پانزده فصل تدوین شده است، چند فصل را به معرفی تفاسیر جدید می‌پردازد.

علاوه بر موارد ذکر شده، کتاب «گرایش اجتماعی در تفاسیر معاصر قرآن کریم» از سیده فاطمه حسینی میر صفی، به زمینه‌های پیدایش تفسیر اجتماعی پرداخته است و مفسران شاخص شیعه را مانند محمد تقی شریعتی و سید محمود طالقانی را معرفی و آرای شاخص آنها را بیان می‌کند. علاوه بر این مفسران شاخص تفاسیر اجتماعی اهل سنت را معرفی نموده است. اما این کتاب از معرفی گونه‌های تفسیر عصری ساکت است. علاوه بر این صادق گلستانی به سیر اجتماعی تفسیر اجتماعی پرداخته است و محققانه پیدایش سیر اجتماعی را بیان می‌کند و قرآن پژوهانی مانند سید رضا مودب، کاظم قاضی زاده، شادی نفیسی نیز مبانی و شاخص‌ها را بیان می‌نمایند در این میان این تحقیق کارکردهای تفسیر اجتماعی با تأکید بر آرای مفسران شیعه را از زاویه عملکرد تفسیر اجتماعی و مصادیق کارکردهای تفسیر اجتماعی در تفسیر شیعه می‌پردازد.

۴. بحث و بررسی

تفاسیر اجتماعی در دوران معاصر رونق تازه‌ای در مواجهه جهان اسلام اعم از مفسران اهل سنت و شیعه داشته در این میان مفسران شیعه تفاسیری مانند، المیزان (علامه طباطبایی)، الکاشف (محمد جواد مغنیه)، من وحی القرآن، (محمدحسین فضل الله) تسنیم، (عبدالله جوادی آملی) من هدی القرآن (محمدتقی مدرسی)، پرتوی از قرآن (سید محمود طالقانی) رانوشته‌اند. در ادامه به برخی از ویژگی تفاسیر اجتماعی در نگاه این تفاسیر اشاره می‌شود:

۱. این تفاسیر با بیانی شیوا و قابل فهم آیاتی از قرآن به مسائل اجتماعی تربیتی و ارشادی پرداخته‌اند.
۲. به مشکلات مسلمانان در عصر خویش توجه کرده و آیات قرآن را بر زندگی عصر خود تطبیق نموده و درمان مشکلات اجتماعی را در قرآن جستجو کرده‌اند. این تفاسیر حتی احکام اسلامی را از زاویه فردی نمی‌بینند.
۳. به شبهات و اشکال‌های مخالفان نسبت به قرآن و اسلام توجه کرده و طبق ویژگی‌های زمان و مطالعات فرهنگی پاسخ می‌دهند.
۴. مفسر گرایش اجتماعی، تقلیدگونه با تفسیر برخورد نمی‌کند و می‌کوشد با اسلوبی زیبا، سنت‌های اجتماعی آیات قرآن را بر نیازهای عصر تطبیق کند و با بیانی در خور فهم و ساده تفسیر خود را بیان نماید.

۵. مفهوم تفسیر اجتماعی و تحولات آن در عصر حاضر

تفسیر اجتماعی در سیر مفهومی خود در حیطه مفهوم‌شناسی مفاهیم گسترده‌ای پشت سر گذاشته است که گذرا به برخی از مفاهیم آن اشاره می‌گردد. کاربردترین تفسیر عصری، تفسیر اجتماعی است، به نحوی که تفسیر اجتماعی گاهی اوقات در مفهوم تفسیر عصری به کار می‌رود و با تعبیری نظیر ادبی اجتماعی (ذهبی، بی تا: ۳۶۸/۳) عقلی، توفیقی، عقلی اجتماعی و تفسیر اجتماعی (ذهبی، بی تا: ۴۵۷/۳۶۸؛ ایازی: ۱۳۸۹؛ اسعدی: ۱۳۹۸) بیان می‌شود. در ابتدای امر مفهوم تفسیر اجتماعی، همان تفسیر تطبیقی است که برخی مفسران اهل سنت این مفهوم را در لابه لای مفهوم تفسیر اجتماعی به کار بردند. (ذهبی بی تا، ۳/۳۶۸ اشراقاوی، ۱۹۷۱: ۱۱) به عنوان مثال ذهبی می‌نویسد:

کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر ... (مریم محبی پور و دیگران) ۱۴۳

اللون الأدبی الاجتماعي للتفسير في عصرنا الحاضر يمتاز بالتفسير في هذا العصر بأنه يتلون باللون الأدبی الاجتماعي، بعد ذلك تصاغ المعاني التي يهدف القرآن إليها في أسلوب شيق أخذ، ثم يطبق النص القرآني على ما في الكون من سنن الاجتماع، و نظم العمران. (ذهبي، بی تا: ۳/ ۳۶۸)

در میان برخی قرآن پژوهان شیعه نیز تطبیق مطرح گردید تا بین قرآن و دستاوردهای جدید تطبیق با هستی، حیات و سنن اجتماعی هماهنگی ایجاد نماید. (معرفت، ۱۳۹۱: ۴۸۱) سپس در قالب تفسیر هدایتی در مسائل مرتبط با حیات اجتماعی مفهومی وسیع تری یافت. (شریف، ۲۰۰۸: ۱۵۲-۱۴۸) و در گام بعدی در میان مفسران اهل سنت به نام تفسیر اجتماعی - ادبی شهرت یافت. (ذهبی، بی تا: ۳/ ۳۶۸) در نهایت توسط سایر قرآن پژوهان شیعه برای نخستین بار به عنوان دانشی مرتبط با علم اجتماعی تکمیل و به عنوان دانش اجتماعی و نظریه پردازی قوانین اجتماعی با دانش جامعه شناسی مرتبط شد. مفسر اجتماعی با چنین درکی در پی کشف قوانین احکام و سنن تاریخی است و متناسب با این قلمرو، به دنبال تبیین مفاهیم و اصول ارائه راه حل مشکلات برای مسلمانان است ایازی، ۱۴۱۴: ۱/ ۵۳؛ ۱۳۸۱: ۷۴؛ ۱۳۸۹: ۲/ ۱۶، روح الله ناظمی و همکاران: ۱۳۹۵، ۳۳-۴) این تفسیر با مبانی، اصول و روش های متنوع به تفسیر اجتماعی می پردازد. (ایازی، ۱۳۸۱: ۸۵-۷۳ ص ۱۲۹-۱۲۲؛ سیدرضا مودب قاضی زاده؛ کاظم قاضی زاده، روح الله ناظمی: (۲۴-۵)، محمدرضا آقایی ۱۳۸۸: ۱۲-۳۵-۲۳، اسعدی ۱۳۹۸: ۲۴-۴)

۶. کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر تفاسیر شیعه

کارکرد در فرهنگ های مختلف دارای معانی یکسانی است از جمله: کار کردن، عمل. (دهخدا ۱۱/۱۳۷۳؛ معین ۱۳۶۲/۳/ ۲۸۱۰) و کار کردن، کار، عمل دائم. (انوری/ ۶/ ۵۶۷۲) بدیهی است با توجه به مفهوم فوق، کارکرد را می توان به عملکرد تفاسیر اجتماعی مرتبط دانست؛ یعنی تفاسیر اجتماعی در مسائل اجتماعی تا چه اندازه موضوعات قرآن کریم را موشکافی و در مسائل اجتماعی به کار برده اند و چه تحولی در مسائل اجتماعی ایجاد کرده اند. به بیان دیگر عملکرد تفاسیر اجتماعی شیعه در چه زمینه ای بوده است؟

تفاسیر قرآن در عصر معاصر متفاوت از تفاسیر سنتی هستند. معمولاً تفاسیر سنتی اسلام با عملکردی روایی، کلامی و نهایتاً ادبی تفاسیر خویش را به جامعه شیعه عرضه نمودند، اما در

تفاسیر عصری علاوه بر رواج تفسیر نویسی به شیوه ساده توجه حداکثری به مسائل اجتماعی شده است. علامه طباطبایی در این رابطه می‌نویسد: هیچ شکی نیست در این که اسلام تنها دینی است که بنیان خود را بر اجتماع نهاده است. سپس می‌افزاید. قرآن کریم در هیچ شأنی از شئون بشری مسئله اجتماع را مهمل نگذاشته است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴۸/۴) با توجه به این تنوع تعالیم قطعاً کارکردها نیز متنوع خواهد بود. گزیده‌ای از کارکردهای تفسیر اجتماعی با تأکید بر آرای مفسران شیعه عبارتند از:

۱.۶ توجه به مسائل و چالش‌های روز

مفسران واقعیت‌های اجتماع را تبیین، و با روش‌های مانند روش استحيایی محمد حسین فضل الله (شیوا پور، ۱۳۸۷: ۱۰۲-۱۲۹) به این واقعیت جامعه عمل پوشانده و بر اساس نیازهای زمانه تفسیر اجتماعی را رقم زدند برخی از مصادیق توجه به واقعیت‌ها عبارتند از:

۱.۱.۶ توجه به آموزه‌های اجتماعی قرآن

مقتضای رسالت اسلام این است که براساس تکامل بشریت جری و تطبیق داشته باشد. بدیهی است براین مبنا در هر عصری به تناسب استعداد و اهلیت مردم آن عصر، بایستی پرده از روی قسمتی از خزائن بی‌پایان خود بردارد زیرا مفسر اجتماعی نسبت به واقعیت امت اسلام حریص است و اهتمام به مشکلات عصر حاضر دارد. (شریف، ۱۴۰۲: ۲۴۷) این تفسیر با مبانی نظیر یکسان بودن شمردن مبدأ پیدایش، کرامت ذاتی انسان‌ها، عقل‌گرایی و اجتماع‌گرایی تحولی در آموزه‌های اجتماعی ایجاد نمود.

۲.۱.۶ رشد عقل‌گرایی

یکی دیگر از آموزه‌هایی که زمینه سوق یافتن مفسران به سمت نیازهای اجتماعی را فراهم کرد رشد عقل‌گرایی است بر همین اساس مفسر عصری شیعه، با ورود عقل و بهره‌گیری از اجتهاد و استدلال، به تحلیل و تبیین آیات بر اساس نیازهای روز می‌پردازد. برخی از قرآن‌پژوهان معاصر به قدری ضرورت عقل را جدی می‌دانند که حتی عقل را حاکم بر نقل می‌دانند و نیعیت کردن عقل را از ایمان و شرع نمی‌پذیرند و اصرار دارند که عقل باید خودش خودش را معنا کند. (مجتهد شبستری، ۱۳۷۶: ۱۵۶) به برخی از مصادیق اشاره می‌گردد.

۱.۲.۱.۶ تبیین عقلانی احکام اجتماعی

محمد حسین فضل الله در تفسیر آیه (وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا) (بقره/۲۱۹) می‌نویسد: این آیه بیانگر دیدگاه عقلی اسلام است که در نتیجه آن، ارتکاب عملی که زیان آن بیشتر از نفع آن باشد، قبیح و ظلم بر خود و یا جامعه است. این اصل و قاعده را می‌توان از سیره عقلا که در همه جوامع عمل می‌شود، استفاده کرد. زیرا احکام بر مبنای رعایت مصالح و اجتناب از مفاسد جعل شده و این آیه در حقیقت بیانی بر مسئله و تأکیدی بر حکم عقل و امضای سیره عقلا و بنای آنهاست. زیرا اندیشه حکم می‌کند که انسان کاری را که خیر آن بیشتر است انجام می‌دهد. (۲۲۵/۴) تحلیل آیات ربا، (بقره / ۲۷۸-۲۷۹) که یک حکم قرآنی است، تلاش می‌شود مفاسد اجتماعی که آیه ربا بدان اشاره شده، به تفصیل مورد بررسی گیرد (طباطبایی، ۱۳۷۴ : ۲ / ۱۲۸ محمد تقی مدرسی، ۱۴۱۹: ۸/۱۰، طالقانی، ۱۳۶۲: ج ۲ / ۲۵۱) در مسئله تعدد زوجات، هرچند قرآن کریم اشاره‌ای به حکمت اجتماعی آن نکرده است، ولی مفسر اجتماعی آن را به عنوان یک ضرورت اجتماعی تبیین می‌کند. (فضل الله، ۱۴۱۹ق، ۷ / ۴۷-۵۷)

۲.۶ نقد و بررسی مبانی اجتماعی غرب

از عوامل بنیادین و کارکردهای تفسیر اجتماعی در دوران معاصر، مواجهه منتقدانه مفسران با اندیشه‌ها و فرهنگ وارداتی، ناسازگار و معارض با مبانی معرفتی اسلام و نیز آشفتگی اجتماعی مذهب تشیع است، بدیهی است در برخی مواقع استفاده از یافته‌های علم مدرن در مبحث اجتماعیات و طبیعیات نیز مورد توجه مفسران است. برخی از مصادیق انتقادی مبانی اجتماعی قرآن عبارتند از:

۱.۲.۶ نگاه انتقادی مفسران اجتماعی به تجربه گرایی:

در نقد یکی از اصول و مبانی در نگاه تجربه‌گریانه و توجه بر حس و ماده است همین امر باعث شده که احکام غریزی انسان به کلی باطل شود، و معارف عالی و اخلاق فاضله از میان ما رخت بریندد، و انسانیت در خطر انهدام و جامع، بشر در خطر شدیدترین فساد قرار گیرد. لذا مفسران عصری شیعه با نقد مبانی تمدن غرب توسل به آیات گوناگون عقل، وحی، تجربه و شهود و الهام را به عنوان ابزارهای شناخت و معرفت به جوامع بشری معرفی می‌کنند و از این ابزارها در تفاسیر خویش بهره‌مند شدند. (مغنیه، ۱۳۷۴: ۵ / ۵۱۲، طالقانی، ۱۳۶۳، ۱/۵۲) این

مفسران با بیان این که قلمرو جهان طبیعی و قلمرو جهان آدمی، ادراک، آگاهی استخدام و اعتماد است روش پژوهش درباره انسان با طبیعت را متفاوت برمی‌شمارند. (طباطبایی، ۱۳۶۸: ۱۶/۸)

۲.۲.۶ نقد نظریه عرفی شدن

این نظریه که مدعی تبیین جامعه شناختی افول نقش فرانهادی دین و ناتوانی دین در هم‌نوایی با نیازمندیهای دنیای مدرن است (صادق گلستانی، ۱۳۹۴) توسط علامه طباطبایی، شهید مطهری و سایر مفسران عصری با ارائه نظریه فطرت و تبیین ابعاد ثابت و متغیر دین، به تحلیل این موضوع پرداخته است و دین را فطری می‌دانند. (مطهری ۱۳۸۴ ج ۲: ۲۳۸ ج ۳: ۳۹۳، طباطبایی ۱۳۷۵ ج ۱۰: ۱۲۴) علامه با ارائه مبانی انسان‌شناختی فطری و تقریری که از لوزام آن ارائه کرده است. رابطه دین را با فطرت بررسی می‌کند. به عنوان نمونه رابطه ارگانیکی انسان و جهان و بازتابهای ملکوتی کنش اجتماعی انسان و در نتیجه بهره مندی متفاوت جوامع از نعمت را با این رابطه بیان می‌نماید (گلستانی ۱۳۹۸: ۱۳۶-۱۱۱) سپس عقلانیت فطری، مطرح می‌شود تا فرصت مناسبی برای شناخت حق و متافیزیک صورت پذیرد، در این عقلانیت سلامت نفس و زدودن فطرت، بیش از علم و آگاهی تأثیر می‌گذارد و تقویت عقلانیت فطری در افراد جامعه، علاوه بر وجود جامعه‌ای خردمند، زمینه‌های شکل‌گیری مدینه فاضله را نیز فراهم می‌نماید. (جلالوند و همکاران ۱۳۹۷: ۲۸-۷)

۳.۶ رونق مطالعات انسان‌شناسی فرهنگی در تفاسیر اجتماعی

یکی از کارکردهای اجتماعی توجه به مطالعات فرهنگی و انسان‌شناسی فرهنگی در جهان معاصر است که مفسران عصری به این مسأله توجه دو چندان دارند. یکی از صاحب‌نظران در این زمینه می‌نویسد: در مطالعات زبان‌شناسی یک اصل مسلم این است که درک زبان بدون درک فرهنگ امکان‌پذیر نیست... و بدون دانستن زمینه‌های فرهنگی اصلاً به فهم کارآمدی از قرآن دست پیدا نخواهیم کرد. روش‌های مختلف دعوت انبیاء بیانگر توجه خداوند مسئله تفاوت‌های فرهنگی است از همین رو برای فهم درست آیات قرآن، باید به تاریخ عرب و خصوصاً مردم جزیره‌العرب مراجعه کردند. (پاکتچی، ۱۳۸۹: ۳۴۷)^۱ نظریات و مصادیقی که توجه به مطالعات فرهنگی را در تفسیر عصری برجسته می‌نماید. عبارتند از:

۱.۳.۶ نظریه اعتباریات

علامه نظریه اعتباریات را در زمینه مطالعات انسان‌شناسی فرهنگی - ارائه نموده است علامه عنوان می‌کند: احکام و قوانین و سنن و شوون اعتباری که در اجتماع معمول گشته و جریان می‌یابد، دو سنخ متفاوتند یا اعتباریات ثابت و دائمی هستند و تنها در وجوه و مصادیق تغییر می‌یابند مانند: مالکیت، ریاست، زوجیت، وکالت، دائمی هستند اما اشکال و وجوه آن دائماً تغییر می‌یابند (طباطبایی، بی تا: ۲ / ۲۰۱، ۲۰۳) مشخصه این اعتباریات این است که وضع و لغو آن در دست اعتبار کننده و واضح و مقرر است با دگرگون اعتبار و شرایط حسب که متغیرند مانند هنجارهای اجتماعی سبک‌های اجتماعی و مناسبات جمعی به علاوه هر جامعه اعتباریات خاص خود را دارد. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۱۰/۷) بر همین اساس علامه طباطبایی در این زمینه از تفاوت افق صحرائین و شهرنشین می‌نویسد: (همان، ۳۷۲/۶-۳۷۱) مصادیق متعددی که علامه بیان می‌کند عبارتند از: تفاوت خنده و شوخی در مجالس دوستان با مراسم بزرگان، ننگ دانستن علم برای پادشاه به دلیل دوری از وظایف محوله و مثال‌های دیگر (طباطبایی، ۱۳۷۴ : ۱ / ۵۷۴-۵۷۲)

۲.۳.۶ توجه به زمینه‌های فرهنگی و انسان‌شناسانه سوره‌ها

یکی دیگر از مصادیق توجه به مطالعات فرهنگی توجه به فضای فرهنگی سوره هاست به عنوان مثال برای اینکه سوره قریش را تفسیر کنیم باید به نقش جاده ابریشم در امنیت جانی و اقتصادی قریش توجه خاص داشته باشیم. (پاکتچی، ۱۳۸۹: ۳۴۶-۳۴۵)

۳.۳.۶ تغییر نگرش درباره نحوه پوشش

تغییر دیدگاه درباره پوشش از دیگر مصادیق توجه به فرهنگ و تاریخ بوده است. از جمله متفاوت دانستن حجاب با جامه. که در نتیجه آن مفهوم حجاب فقط برای پوشاندن اندامی است که نمایان شدن آن‌ها موجب گناه می‌شود، زیرا در زمان جاهلیت حتی وسیله پوشش عورت نیز نبوده است. (ترکاشوند، ۱۳۸۹: کل کتاب) مصداق دوم: فرهنگ پوشیه زدن است شهید مطهری این فرهنگ را متعلق به اشراف می‌داند که بعدها توسط فقها به دستور دینی تبدیل شده است. (مطهری، ۱۳۸۴: ۱۹/۵۷۳-۵۷۲)

۴.۳.۶ لغو حکم نجاست کفار براساس مطالعات فرهنگی

مفسران سنتی آیه مبارکه «إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ» (توبه ۲۸) را دلیلی بر نجاست کفار می‌دانند، مفسران عصری برداشت مفسران سنتی را از آیه به دلیل مطالعات تاریخی رد می‌کنند و عنوان می‌کنند. صدر اسلام تا زمان امام باقر(ع) هیچ اشاره تاریخی‌ای به مسأله نجاست کفار در وجدان عمومی با وجود اختلاط کفار با مسلمانان نمی‌یابیم. پس این حکم هیچ عمق تاریخی‌ای ندارد. (محمدحسین فضل‌الله، ۱۳۹۲: ۲۰۲؛ موسوی غروی، ۱۳۷۷: ۱۷۱-۱۷۹) حتی برخی در این زمینه مسئله عقاید شرک‌آمیز آنها را برجسته‌تر نموده و بیشتر پلیدی افکار را مورد بررسی بیشتر قرار داده‌اند. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۳۸/۹؛ قرشی، ۱۳۷۷: ۱۵/۷؛ ۶۰/۱؛ مدرسی، ۱۳۱/۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۴۸/۷؛ محمدحسین فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۴۱۱/۷؛ صادقی‌تهرانی، ۱۴۰۶: ۳۶/۱۳)

۴.۶ نظریه‌پردازی در مسائل اجتماعی

یکی دیگر از کارکردهای اجتماعی توجه به مسائل کلان اجتماعی و تولید نظریه‌های اجتماعی در تفسیر است از همین مفسر اجتماعی به این مبحث توجه ویژه می‌کند تا در تحول آرای نوین اجتماعی گامی مهم بردارد. از آنجایی که اسلام تنها دینی است که با صراحت بسیار احکام خود را بر پایه اجتماع قرار داده است و ضمن غافل نماندن هیچ شأنی از شئون تمام احکام خود را در قالب‌های اجتماعی بیان نموده است. (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۱۶۰-۱۶۱) بدیهی است داشتن کارنامه فردی و کارنامه جمعی و پاسخ‌گو بودن هر کس در عملکرد خویش نشانه‌ای توجه قرآن به اجتماع است. (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۲۸۷/۱۸) به نمونه‌های از این نظریه‌های اجتماعی اشاره می‌گردد:

۱.۴.۶ نظریه استخدام

نظریه استخدام که از ابتکارات علامه طباطبایی است؛ بیانگر این است که انسان قبل از اجتماع به انگیزه استخدام انسان‌های دیگر همچون جمادات و حیوانات با آنها رابطه برقرار کرده است که در نتیجه، همراه با ایجاد اجتماع، روابطی یک سویه و نابرابر در میان انسان‌ها به وجود آمده - است بر همین اساس موجب بهره‌کشی انسان‌های قدرتمند از ضعیفان شده است. بدیهی است نتیجه این امر تباهی اجتماع است. برای جلوگیری از این وضع باید با حقوق و عدالت اجتماعی

کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر ... (مریم محبی پور و دیگران) ۱۴۹

توازن ایجاد گردد تا استخدام به صورت برابر و دوسویه انجام شود و موجب بهره‌برداری همگانی از همدیگر شود تا زمینه رستگاری و تعالی عمومی فراهم گردد. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸۷-۱۷۵)

۲.۴.۶ نظریه خلافت

شهید صدر نظریه خلافت انسان و حاکمیت بشری را تحت عنوان استخلاف، استتمام و خلافت عمومی انسان یاد می‌کند. (صدر، ۱۳۸۱: ۹-۱۰) از نگاه این مفسر، عصری اساس «نظریه استخلاف انسان مسئولیت تحقق خلافت عمومی را بر دوش گرفته است، لذا این حاکمیت امانت یا استئمان نامیده می‌شود. (صدر، ۱۳۹۴: ۱۲۸-۱۲۹) از همین رو تحولات باید از درون ایجاد می‌شود؛ یعنی همه تحولات سیاسی اجتماعی و اقتصادی منوط به یک تحول در درون انسان است (تحول فرهنگی). این تحول از عالم «ذهن» به عالم «عین» سرایت می‌کند. بنابراین، وی با این منظومه به هم متصل، از عرصه اعتقادی صرف خارج شده و به عرصه اجتماعی وارد می‌شود و نظامات اجتماعی را تنظیم می‌کند. براساس این نظریه و سایر مفسران عصری انسان‌سازی از درون اتفاق می‌افتد. وقتی انسان جانشین خداست تمام صفات وجودی حضرت حق را دار است. بدیهی است کشف درون در اندیشه مفسران عصری مانند: علی صفایی جلوه دیگر دارد و باعث شده آثار قرآنی ایشان و سایر مفسران عصری مملو از خودشناسی باشد. این مفسر عصری اعتقاد دارد اگر انسان مجهول بماند اسلام معلوم نخواهد شد و هستی شناخته نخواهند گردید: «هیچ عقیده و مسئولیتی به وجود نمی‌آید. (صفایی، ۱۳۸۵: ۲۳، ۹۰)

۵.۶ توجه به قوانین و سنت‌های الهی

سنت الهی در جامعه، رفتاری است که خداوند با اجتماعات بشری بر اساس حکمت خود، به صورت ابتدایی یا مقابله‌ای انجام می‌دهد. این سنت‌ها که بیان‌گر قانون‌مندی جامعه و تاریخ است و دنیای مادی و دنیای معنوی را در برمی‌گیرد برخی از نتایج توجه به این قوانین و بنیان‌ها در بیان مفسران عصری عبارتند از:

۱.۵.۶ بیان اثبات اصول و مبانی سنت‌ها

بیان اثبات اصول و مبانی سنت‌ها مانند اذن الهی و ربوبیت تکوینی، تعامل بیان رفتار انسانی و پدیده‌های اجتماعی با عالم کیهانی (آقاجانی: ۱۳۹۳) بازگشت سنت‌ها به صفات الهی یعنی سنت‌ها از صفات الهی نشأت می‌گیرد و اقتضائات این سنت‌ها نسبت به صفات متفاوت است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱/ ۲۷۴)

۲.۵.۶ بیان ویژگی‌های سنت‌ها

عمومی بودن، الهی بودن، تکوینی بودن، ثبات و تغییرناپذیری، حاکمیت برخی سنت‌ها بر برخی دیگر از ویژگی‌ها سنت‌ها و قوانین الهی است که مفسران عصری به آن پرداخته‌اند. (اصفهان‌ی، ۱۳۸۶: ۸/ ۲۴۸-۲۴۶؛ آقاجانی، ۱۳۹۳: ۶۰-۳۲)

۳.۵.۶ طبقه‌بندی سنت‌ها

شهید صدر سنت‌ها را به سه دسته تقسیم می‌کند: دسته اول: بین دو پدیده یا دو مجموعه از پدیده‌ها، در میدان تاریخ ارتباط برقرار می‌شود. و به صورت قضیه شرطیه بیان می‌شود یعنی وابسته به اراده انسان است مانند آیه «أَنْ لَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا» (جن/۱۶) سنتی که تولید فراوان را وابسته به عدالت در توزیع می‌داند. این سنت‌ها به زبان قضیه شرطیه آمده است و بطور وضوح از شکل دستوری جمله شرط و جزا استفاده شده است. دسته دوم از صورت‌های سنن تاریخ در قرآن، شکل قضیه فعلیه قطعی و تحقق یافته دارد؛ یعنی بدون شرط محقق می‌شود مثل باریدن باران در منطقه‌ای خاص دسته سوم: سنت‌هایی است که به گونه‌ای، کشش‌ها و گرایش‌های طبیعی در حرکت تاریخ انسان قرار گرفته نه به صورت یک قانون قطعی بشر می‌تواند در مدت کوتاهی با برخی از این گرایش‌ها مبارزه کند. (صدر، ۱۳۸۱: ۱۲۷-۱۱۰)

۶.۶ توسعه معنایی در توجه به واقعیت‌های اجتماعی

معناشناسی، شمول و توسعه لفظ بر معانی در طول همان اصل معنایی اولیه خویش است. این ظرفیت زبانی در دوره قبل از ظهور اسلام نیز وجود داشت؛ اما در فرهنگ اسلامی توسعه بیشتری پیدا کرد از همین رو مفسران عصری در کنکاش و دقت در کتب لغت معنای لغوی را

کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر ... (مریم محبی پور و دیگران) ۱۵۱

توسعه داده‌اند از همین رو می‌گویند: مفاهیم جدیدی به زبان قرآن کریم عرضه گردیده است: مصادیق این توسعه معنایی عبارتند از:

۱.۶.۶ توسعه معنایی «قتل»

قتل در اصل معنای اولیه خود، تنها دلالت بر کشتن جسم ندارد؛ بلکه شامل نابودی و از بین بردن امور معنوی (مانند تفکر) نیز می‌شود. (مصطفوی، ۱۳۸۵: ۱۹۳/۹) لذا در تفسیر آیه ۱۲۷ سوره اعراف تحول معنایی صورت گرفت و بدین صورت تفسیر و ترجمه شد

فرعون در پاسخ به اشراف و امرای قوم خود که به او می‌گفتند: آیا موسی و قومش را رها می‌کنی که در زمین فساد کنند و تو و خدایانت را رها سازد؟ گفت: فکر فرزندان جوانان آنها را از بین خواهم برد و حیای زنانشان را نیز نابود می‌کنم. (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۱۱/۲۵۵)

۲.۶.۶ توسعه مفهوم موؤده

تفسیر «وَ إِذَا الْمَوْؤُودَةُ سُئِلَتْ» (تکویر/۸) به این معنا به هر موجود زنده و مستعدی که ظالمانه نابود شود و هر استعداد زنده‌ای که خفه گردد و هر حقی که از میان برود، «موؤده» می‌گویند (طالقانی، ۱۳۶۲: ۳/۱۷۷)

۳.۶.۶ توسعه مفهوم تقوی

طالقانی از «تقوای فردی» به «تقوای اجتماعی» رسید تا آنجا که حتی معتقد بود، تقوا اولاً بالذات اجتماعی است و سپس تقوای فردی مطرح می‌گردد. (طالقانی، ۱۳۶۲: ۱/۵۴)

۴.۶.۶ توسعه مفهوم جن

زیرا در نگاه سنتی جن موجودی فرامادی است که تحت شرایطی خاص دیده می‌شود. از همین رو فقط مختص علم غیب است و باید به این مفهوم ایمان آورد اما در مفهوم جدید سیدمحمد جواد غروی در تفسیر آیات سوره جن با توجه به مفهوم لغوی جن که استتار و پنهان است، سپس با ذکر مصادیق جن در آیات و روایات اکثر مفسد بشری که نقشه‌های شومی برای توده‌ی مردم فقیر و زحمت‌کش می‌کشند و به طور پنهانی قوانینی را وضع می‌کنند که به زیان مردم است را در مفهوم جن عنوان می‌کند. لذا توصیه می‌نماید مردم باید مراقب این

ملت‌ها و دولت‌های که به طور پنهانی لتهای دیگر را به استثمار می‌کشند باشند (غروی، ۱۳۸۴: ۲/ ۴۴۷-۴۰۰)

۵.۶.۶ توسعه معنایی آیات تسخیر اجنه

آیات تسخیر اجنه به مفهوم تسلیم شدن یاغیان، عیاران در مقابل قدرت سلیمان نبی است. زیرا سلیمان دست کاهنان و جادوگران و یاغیان را که ادعای علم غیب و اطلاع از حال و آینده را داشتند از حرفه کهانت و غیب‌گویی کوتاه ساخت و آنها را به شغل‌هایی از جمله بنائی، معماری، غواصی و نقشه‌کشی، طراحی، استخراج معادن مسگری، ذوب فلزات و سایر پیشه‌ها و... وا داشت و جلوی مفت خواری آنها را گرفت به طوری که شایع شد قدرت سلیمان نتیجه طلسم و انگشتی و ساحری سلیمان است. (طالقانی ۱۳۶۲: ۱/ ۲۴۲-۲۴۱؛ غروی ۱۳۸۴: ۲/ ۵۲۷، ۴۶۷)

۶.۶.۶ توسعه معنایی قطع ید

برداشت عصری از آیه ۳۸ سوره ی مبارکه مائده است که قرآن پژوهان عصری این آیه را مخالف حقوق انسانی می‌دانند و مفهوم آیه را مجمل می‌دانند و پس از نقد و بررسی مفهوم کلمه ید نتیجه می‌گیرد ید به معنای قدرت است؛ یعنی باید ابزار قدرت را از دزدان گرفت نه دست او را قطع کرد. (غروی اصفهانی، ۱۳۷۸: ۲۱۲/ ۲۰۰)

۷.۶ استخراج قواعد اجتماعی با تأسیس فقه روابط اجتماعی

بسیاری از ابواب یا شاخه‌های فقهی جنبه‌ی اجتماعی دارند اما فقه روابط اجتماعی قصد پرداختن به مناسبات اجتماعی دارد. فقه روابط عمومی شاخه‌ای غایب ولی مادر، پایه و اساس سایر فقه‌هاست به طوری که کوتاهی در آن ضربه‌ی هولناکی در ورود به مسائل اجتماعی وارد می‌کند. (امام موسی صدر، ۱۳۹۸: ۵۰) مفسر اجتماعی قواعدی جدید برای تحول فقه روابط اجتماعی ایجاد نموده است، قواعد اصول و پایه‌های کلی هستند که با ادله شرعی ثابت گردیده است. این قواعد از سه ویژگی ۱. کلی بودن ۲. اثبات با ادله شرعی ۳. انطباق بر جزئیات و مصادیق بدون واسطه است. (صانعی، ۱۳۹۰: ۳۹) تا توجه به مسائل کلان فقه را از جزئی نگری

کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر ... (مریم محبی پور و دیگران) ۱۵۳

به کلی نگری سوق دهد برخی از این قواعد را بیان و طالبان علم را به تحقیق بیشتر دعوت می‌نمائیم.

۱.۷.۶ قاعده عدالت اجتماعی در تفاسیر عصری شیعه

از اصول متقن و مشخص خداوند فرمان به عدل است گرچه عدالت در سیره فقهای پیشین آمده است اما شهید مطهری از غفلت فقهای شیعه بحث نموده است، ایشان با توسل به آیاتی از قبیل «بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» اهمیت عدالت را بیان و بی‌توجهی به امر عدالت را سبب رکود تفکر اجتماعی فقهای ما و یکی از موانع رشد فلسفه اجتماعی مدون انسان می‌داند. (مطهری، ۱۴۰۹: ۲۷ و ۱۵۲-۱۵۴-۱۵۷) مجتهد شبستری نیز بر این باور است که عدالت مسئله-ای عصری است که تعریف آن به انسان واگذار شده و شارع، احکام را تنها متناسب با عدل زمانه خود وضع کرده است، در نتیجه عدالت تفسیر ثابتی در مسائل مختلف ندارد و بر همین اساس دامنه انعطاف در احکام فقهی و به صورت خاص مسائل زنان نیز باید بسیار گسترده گردد. (مجتهد شبستری، ۱۳۷۹: ۵۱۰) مصادیق اجتماعی توجه به کارکرد عدالت :

۱.۱.۷.۶ تقدیم نصوص قرآنی و اطلاق آیات حاکم بر مسائل عدالت زنان

در روش مفسران عصری قرآن بر روایات حاکمیت دارد. بنابراین مفسران عصری آیاتی که صریحاً عدالت را در مسائل فقه اجتماعی و حقوق اجتماعی بیان می‌کنند استناد می‌نمایند و آیات ذیل را حاکم بر سایر احکام و آیات دیگر می‌دانند.

۲.۱.۷.۶ حکومت آیه «لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره/۲۲۸)

مفسران عصری این آیه را بر سایر آیات و احکام فقهی در حوزه مسائل اجتماعی زنان به عنوان مثال مفسر عصری حق وقاع زنان را مانند مردان می‌داند. لذا مفسر عصری می‌نویسد: بر هر دو واجب است که به نیاز جنسی همسر خویش پاسخ دهند و حق وقاع او را مانند حق خویش ببینند. (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۴/۱۵؛ محمدحسین فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۴/۲۷۶) (فضل‌الله، ۱۳۹۲: ۳۰۸)

۳.۱.۷.۶ حکومت آیه «فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى»

حکومت آیه «فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى» (بقره: ۱۹۴) این آیه بر کلیه مسائل حقوقی خصوصاً در زمینه حقوق زنان حاکم می‌دانند. (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۱/ ۱۰۶) این امر باعث بازنگری در احکام فقهی و حقوقی گردید.

۴.۱.۷.۶ بازنگری در تفسیر آیات الاحکام

برخی از مفسران عصری با تأکید بر آیه "إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا" بیان می‌کنند احکام خداوند بر پایه عدالت و حقیقت است و ظلم و ستم نسبت به بندگان روا نمی‌دارد، نه در عرصه تکوین و نه در عرصه تشریح. (صانعی ۱۳۸۸، ۸۶) از همین رو تفسیر برخی آیات اجتماعی جواز ازدواج دختر بالغ عاقل بدون اذن ولی، یکسانی شهادت زن و مرد اختیار طلاق به دست زن، تعدد زوجات مشروط به عدالت، تساوی قصاص و دیه زن و مرد از دیگر مسائلی است که توسط مفسران اجتماعی و عصری بازنگری شده است. (مهرپور، ۱۳۷۹ تمام کتاب؛ صانعی، ۱۳۹۰: ۱۱۹-۱۲۰-۱۳۸)

۵.۱.۷.۶ تحول در تفسیر آیات نفس واحده

آیاتی که زن و مرد را از نفس واحده می‌دانند، (نساء/۱، اعراف/۱۸۹، روم/۲۱ شوری/۱۱) در نگاه مفسران سنتی منظور از نفس واحده حضرت آدم (ع) اما مفسران عصری مرد و زن را از یک حقیقت می‌دانند. این تحول در بسیاری از مسائل فقه اجتماعی و حقوقی زنان حاکم است. (محمدحسین فضل‌الله، ۱۳۸۹: ۱۰۶-۱۰۸؛ بانو امین، ۱۳۸۷: ۸/۴؛ طالقانی، ۱۳۶۲: ۱۵/۶؛ مهریزی، ۱۳۹۳: ۱-۱۵-۴۳)

۲.۷.۶ قاعده کرامت

یکی از قواعد مهمی که مفسران عصری را به سمت و سوی تحولات جدید اجتماعی کشانده است بحث کرامت انسانی است در واقع خداوند با کوتاه‌ترین و رساترین عبارت این حقیقت را بیان کرده است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (مغنیه، ۱۳۷۸: ۸۶/۱) نتایج توجه به قاعده کرامت از نگاه مفسران عصری تحولی عمیق در آیات اجتماعی است. این آیات عبارتند از:

کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر ... (مریم محبی پور و دیگران) ۱۵۵

۱.۲.۷.۶ اختصاص کرامت ذاتی به تمام بشریت

از نگاه برخی از مفسران عصری کرامت ذاتی مختص تمام بشریت اعم از کافر و مؤمن است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۱۴/۱۳، مطهری، ۱۳۸۴: ۱۹/۱۴۹) از همین رو بسیاری از فتوای فقه اجتماعی تحول جدی یافت به عنوان مثال:

۱.۱.۲.۷.۶ نسخ آیه قتال

آیه «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» (توبه:۵) با آیه «وإن أحد من المشركين استجارك فأجره حتى يسمع كلم الله ثم أبلغه مأمنه ذلك بأنهم...» (توبه:۶) منسوخ شده است علامه آیه دوم را اوج رعایت اصول فضیلت و پاسداشت و کرامت انسان می‌داند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۰۷/۹)

۲.۱.۲.۷.۶ فتوی طهارت تمام بشریت

بر مبنای کرامت انسانی می‌توان به طهارت تمام بشریت فتوی داد (خویی، بی‌تا، ۷۸/۳) همان‌طور که گفته شد منظور از نجاست کفار در آیات الهی خبائث باطنی آنهاست.

۳.۱.۲.۷.۶ حرمت غیبت از کفار

برخی مفسرین سنتی براساس آیه «فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ» غیبت و مباحثه از کفار، حتی اهل سنت، اهل کتاب را، حلال می‌دانند اما در نگاه مفسران عصری این آیه به معنای نحوه تسلط بر کفار با حجت و برهان است و غیبت و تهمت به کفار و سایر مسلمانان حرام است. (محمدحسین- فضل‌الله، ۱۴۲۱: ۵۷۹/۷؛ جناتی، ۱۳۸۱: ۱۹۷-۹۳؛ ۱۳۸۴؛ غروی، بی‌تا: ۲۴۲-۲۰۲؛ ۱۹۱-۱۷۱؛ صالحی نجف آبادی ۱۳۷۸: ۱۸۹-۲۱۲، صانعی ۱۳۹۸: ۱۱۶-۱۱۴)

۳.۷.۶ قاعده توبه در تبیین مفسران معاصر

یکی از مفاهیم ارزشی و اخلاقی اسلام توبه است که از زمان نزول آیات مورد تأکید شده است و یکی از عوامل سقوط، عفو و تخفیف اکثر مجازات‌هاست اما در دوران معاصر تبیین جدیدی در رابطه با توبه صورت گرفته است که در

فقه اجتماعی شیعه باعث تحول آرا گردیده است. به عنوان مثال فتوای رایج فقها حرمت دائم ازدواج با زن شوهر دار یا زن در عده به شرط علم و نزدیکی است. (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۳:

۱۵۷-۱۶۰) سال‌ها است این موضوع در فقه اجتماعی و تفسیر شیعه باعث حرمت ابدی شده است. در نتیجه این فتوای مشهور مفسران و فقهای سنتی برخی عوام شیعه به احکام الهی بی-توجهی نموده و به این ازدواج مشکوک تن می‌دهند و برخی دیگر ناامید می‌شوند و ازدواج نمی‌کنند. در این زمینه مفسران و قاعده توبه را به کار برده و تبیین جدیدی را در ارائه داده‌اند.

محمدصادق تهرانی براساس آیه ۲۴ سوره مبارکه نساء افرادی که ازدواج با آنها حرام است را برمی‌شمارد و نتیجه می‌گیرد حرمت ازدواج ابدی را از آیه ۲۴ سوره نساء نمی‌توان بر شمرد و تنها از روایات می‌توان حرمت ازدواج ابدی را بیان نمود. (الفرقان، ۱۴۰۳: ۴۱۵/۶) لذا ایشان برخلاف مشهور فتوای داده‌اند که اگر با زنی ازدواج کنی که در عده طلاق و یا وفات است فعلاً این ازدواج باطل است و بعدها به شرط توبه می‌تواند با او ازدواج کند. (تهرانی، ۱۳۸۳: ۹۱؛ ۴۲۰/۳) تهرانی، ۱۳۸۸: ۳۶۳/۱؛ صانعی، ۱۳۸۷: ۳۵۰-۳۴۷) این فتوا نشانه دهنده آن است که مفسر اجتماعی از قاعده توبه استفاده نموده و یک فتوای رایج؛ یعنی حرمت ازدواج ابدی را با قاعده توبه حل نموده و این قاعده را وارد بطن زندگی اجتماعی امروز نموده است در واقع برای واقعیت‌های و نیازهای جامعه به دنبال یک راه حل است و با استفاده از این قاعده فتوی جدیدی ارائه نموده. رویکرد جدید قانون‌گزاران در مبحث پنجم قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۹۲ تحت عنوان «توبه مجرم» از ۱۱۹-۱۱۴ است که توبه را با شرایطی در جرایم تعزیری نیز قبول نموده است. اجرای این قانون در باب پذیرش توبه مجرم نقطه در فقه اجتماعی شیعه محسوب می‌گردد.

۸.۶ شناخت و بررسی آسیب‌های اجتماعی با روش‌های نوین جامعه‌شناختی

یکی دیگر از کارکردهای تفسیر اجتماعی ذیل برخی آیات بررسی آسیب‌های اجتماعی، در تفسیر عصری تحلیل‌ها و روش‌های متنوعی دارد در ذیل به برخی از این روش‌ها از جمله الف: روانشناختی؛ ب: جامعه‌شناختی؛ ج: تبیینی اشاره می‌گردد:

۱.۸.۶ تحلیل روان‌شناختی پدیده‌های اجتماعی

مفسران اجتماعی برخی پدیده‌ها و مشکلات اجتماعی در قرآن را تحلیل روانشناختی می‌نمایند؛ یعنی مشکلات و آسیب‌های را به صورت فردی بررسی می‌کنند و تبیین می‌نمایند. علامه

کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر ... (مریم محبی پور و دیگران) ۱۵۷

طباطبایی با تحلیل روان‌شناختی در مباحثی نظیر تأثیرات محسوب می‌گردد. حریم ازدواج با محارم در پیشگیری از فساد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲/۴۰۰؛ ۴/۴۹۶-۴۹۴؛ ۱۳/۱۲۰) تحلیل روان-شناختی رابطه زنا و بالا رفتن سن ازدواج (همان ۱۳/۱۲۱؛ ۱۵/۲۰۰) تحلیل روان‌شناختی محلل (قرشی، ۱۳۸۵: ۱/۲۳۰) تحلیل روان‌شناختی و جامعه‌شناختی رجم جهت تأدیب زناکار تا به او بی‌احترامی شود.

۲.۸.۶ روش تحلیل جامعه‌شناختی

در نتیجه تحلیل جامعه‌شناختی اصالت در حل مشکلات و مسائل با جامعه و اجتماع است نه فرد در تحلیل مفسران عصری عبارتند از:

بیان فلسفه تحریم زنا عوامل شکل‌گیری و راه‌های مبارزه با این انحراف جنسی را معمولاً تحلیل جامعه‌شناختی می‌نمایند و نقد بررسی می‌نمایند. (تهرانی، ۱۳۸۸: ۳/۴۱۵؛ مغنیه، ۱۳۷۸: ۵/۶۷۶-۶۷۷؛ طباطبایی، ۱۳۸۳: ۴/۴۸۰؛ ۸/۸۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۹/۱۹۱؛ ۱۶/۲۵۷؛ تهرانی، ۱۳۸۸: ۲/۴۱۴؛ ۳/۴۱۶)؛ بیان تعدد زوجات در بیان مفسران اجتماعی تحلیل عقلی و البته جامعه‌شناختی شده است. (مطهری، ۱۳۸۴: ۱۹/۳۵۷-۲۹۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴/۱۸۲-۱۹۴؛ محمدحسین فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۷/۴۷-۶۰؛ قرشی، ۱۳۷۵: ۲/۲۸۳) تحلیل توأم آن روان‌شناختی و جامعه‌شناختی سنگسار جهت برای تأدیب و تعزیر. (تهرانی، ۱۴۰۶: ۳/۴۱۷-۴۱۵)

۳.۸.۶ روش تبیینی بیان علت حکم:

یکی دیگر از روش‌های حل مسائل و آسیب‌های اجتماعی روش تبیینی است به عنوان مثال محمدصادق تهرانی «رجم» را به معنای سنگسار و سنگباران نمی‌داند. بلکه به معنای ریگ‌های کوچک برای تعزیر و تعدی و در نهایت تأدیب و تنبیه زناکار است. به طوری که خطر مرگ و قتل برایش در پی نداشته باشد. (تهرانی، ۱۴۰۶: ۳/۴۱۷-۴۱۵)

۷. نتیجه‌گیری

۱. مسائل اجتماعی در تفسیر از دیرباز مورد توجه مفسران بوده‌است، اما در دوران معاصر این گرایش تفسیری رنگی نو به خود گرفته و با پرداختن به مسائل اجتماعی، درخشیده است. از

این رو گرایش اجتماعی در تفسیر را می‌توان حاصل رویکرد مفسران دوران جدید دانست و طبق نیازهای موجود و منطبق نمودن مفاهیم قرآنی با مسائل اجتماعی، کشف و ارایه پیام هدایت قرآن در تمامی مسائل مرتبط با حیات، ویژگی بارز تفاسیر معاصر با گرایش اجتماعی است.

۲. مفسرانی که با عنایت به نکات اجتماعی، آیات قرآن کریم را تفسیر کرده‌اند، معتقدند که جامعه اسلامی از مفاهیم قرآن دور افتاده است و برای احیای روح جمعی مسلمانان باید قرآن را بر اساس توجه به عینیت‌ها و به انگیزه پاسخ‌گویی به ضرورت‌های زندگی کنونی تفسیر کرد.

۳. مفسران با موشکافی در مسائل اجتماعی ریشه‌یابی و قواعد اجتماعی را استخراج کرده‌اند و فقه سنتی را به فقه پویای اجتماعی تبدیل کرده‌اند.

۴. مفسران اجتماعی در بطن زندگی مردم قرآن را کاربردی نموده‌اند و وارد زندگی مردم نمودند، و سعی می‌نمایند در راه رفع مشکلات مردم و مسائل اجتماعی در لابه لای تفاسیر اجتماعی خویش آیات الهی را در خدمت مسائل اجتماعی و حل مشکلات مردم تفسیر نمایند و با مطالعات فرهنگی قرآن را وارد زندگی اجتماعی مطابق نیازهای اجتماعی نمایند.

پی‌نوشت

۱. برای اطلاع بیشتر بنگرید به (بهبودی، ۱۳۹۵: ۳۵۰-۳۴۰؛ ایازی، ۱۳۸۹: ۲۹۶)

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

اسعدی، محمد. (۱۳۹۸). درآمدی بر اصول تفسیر اجتماعی عقلی قرآن، مشکوه، دوره ۳۸، صفحه، شماره ۱۳۲، صفحه ۴-۲۲، مشهد، آستان قدس رضوی.

اصفهانی، محمدرضا. (۱۳۸۶). قرآن و علم. جلد ۱۳، قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

آقاجانی، نصرالله. (۱۳۹۳). ویژگی‌ها و انواع سنت‌های الهی در تدبیر جوامع، اسلام و مطالعات اجتماعی، صفحه ۳۲-۶۰، شماره ۳.

آقایی. (پاییز و زمستان ۱۳۸۸). روش‌شناسی تفسیر اجتماعی، قرآن و علم دوره ۳ شماره پنجم،

امین، نصرت بیگم. (۱۳۸۷). مخزن العرفان در تفسیر قرآن، تهران: خانه کتاب.
انوری، حسن و همکاران. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. (۸ج). تهران: نشر سخن.
ایازی، سید محمدعلی. (۱۴۱۴ق). المفسرون حیاتهم و منهجهم، بی‌جا: بی‌نا.
_____ (۱۳۸۹). مکاتب تفسیری قرآن، جزوه درسی، ج ۲، بی‌جا، بی‌نا.
_____ (۱۳۷۸). قرآن و تفسیر عصری، تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
----- (۱۳۸۱). اندیشه‌های اجتماعی در تفسیر المیزان-بینات، شماره ۳۴.
بهبودی، محمدباقر، (۱۳۹۵). معارف قرآنی، بی‌جا، تهران، نشر علم.
پاکتچی، احمد. (۱۳۸۹). تاریخ تفسیر، چاپ دوم، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
ترکاشوند، امیر حسین. (بی‌تا). نقدهای درون فقهی بر سنگسار، بی‌جا: بی‌نا.
..... (بی‌تا). حجاب در عصر پیامبر (ص)، بی‌جا، بی‌نا.
جناتی، محمدابراهیم. (۱۳۸۱). همبستگی ادیان و مذاهب اسلامی، قم: انصاریان.
جعفری، محمد. (۱۳۸۱). سکولاریسم از دیدگاه شهید مطهری، رواق اندیشه، بهمن (۵۳-۶۰) شماره
۱۴

جوادی آملی. عبدالله. (۱۳۹۰). تفسیر تسنیم، قم: نشر دیجیتال .
خویی، ابوالقاسم، (بی‌تا). دروس فی فقه الشیعه، قم: دارالهادی للمطبوعات.
ذهبی، محمدحسین، (بی‌تا). تفسیر والمفسرون، بی‌جا: آوند دانش.
رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۸۷). تفسیر قرآن مهر، ۲۴جلد، قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن .
شرفاوی عفت، محمد. (۱۹۷۲). اتجاهات التفسیر فی مصرفی العصر الحدیث. القاهرة: مکتبه سعید
رافت.

شریف، ابراهیم، (۱۴۰۲ق). اتجاهات التجدید، محمدابراهیم شریف، القاهرة، دارالتراث.
شیوا پور (۱۳۸۷). «من وحی القرآن» تفسیری اجتماعی و واقع گرایانه دوره ۱۴، شماره ۵۳ -
صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ق). الفرقان الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم، فرهنگ اسلامی.
صادقی تهرانی، محمد، (۱۳۸۸). ترجمان فرقان: تفسیر مختصر قرآن کریم، ۵جلد، قم: شکرانه.
_____ فقه گویا، کتابخانه مجازی الفبا.

صالحی نجف‌آبادی، نعمت‌الله، (۱۳۸۱). بحثی پژوهشی جدید در چند مبحث فقهی، تهران: امید فردا.
صانعی، یوسف، (۱۳۸۶). فقه و زندگی، ارث مسلمان از غیر مسلمان، چاپ‌دهم، قم، موسسه نور
التقلین.

..... (۱۳۹۶). قاعده عدالت و نفی ظلم، قم: انتشارات فقه الثقلین.

- (۱۳۸۸). فقه و زندگی، مطابق با فتاوی مرجع عالی قدر حضرت آیه الله العظمی حاج شیخ یوسف صانعی میثم تمار.
- صدر، محمدباقر، (۱۳۸۱). سنت‌های الهی در قرآن، تهران: تفاهم.
- _____، (۱۳۹۴). الاسلام یقود الحیاة، المدرسة الاسلامیة، قم: دار الصدر.
- صدر، امام موسی، (بی تا). اندیشه و عمل امام موسی صدر، تهران: اطلاعات.
- صفایی حائری، علی، (۱۳۷۸) نامه‌های بلوغ، قم: اخلاق اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۸۷). اصول فلسفه و روش رئالیسم، قم: بوستان کتاب.
- _____، (۱۴۱۷) المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر نشر انتشارات اسلامی.
- _____، (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، محمدباقر موسوی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- قاضی زاده. (۱۳۸۸). مبانی و شاخصه‌های تفسیر اجتماعی، کاظم قاضی زاده روح الله ناظمی، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، دوره ۶، شماره ۱ - شماره پیاپی ۱۱
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۵). تفسیر احسن الحدیث، فارسی ۱۲، تهران: بنیاد بعثت.
- گلستانی، صادق، (۱۳۹۷). معرفت فرهنگی اجتماعی. سال نهم بهار، شماره ۲ (پیاپی ۳۴)
- (۱۳۹۸). مطالعات اندیشه معاصر مسلمین، دوره پنجم، شماره (پیاپی ۹)
- مجتهد شبستری، محمد، (۱۴۰۰). مطالعات قرآنی، بی جا، بی تا (نشر دیجیتال)
- _____، (۱۳۷۹). قرائت رسمی از دین، تهران: نشر نو.
- _____، (۱۴۱۹). تفسیر من وحی القرآن، بیروت، دارالملاک
- _____، (۱۴۲۱). تأملات اسلامی حول المرأه، بیروت: لبنان، دار الملاک للطباعة و النشر و التوزیع.
- _____، (بی تا). دشواره‌های فهم اجتهادی شریعت، سازمان تبلیغات شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- _____، (بی تا). نگاهی نو به حقوق زنان، قم: مکتبه الاعلامی.
- _____، (بی تا). گزیده‌ای از شیوه استدلالی، ترجمه علیرضا اخلاقی، قم: مرتبه الاعلامی.
- مسجد سرایی، حمید؛ باقرزاده، صغری و موسوی، سیدرسول (۱۳۹۶). بازپژوهی مستندات حکم فقهی حرمت ابدی در زناى ذات بعل و معتلة رجعیه. دوره ۹، شماره ۱۶ - شماره پیاپی ۱۶
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مطهری، مرتضی، (۱۴۰۹). مبانی اقتصادی اسلام، بی جا: بی نا.

کارکرد تفسیر اجتماعی با تأکید بر ... (مریم محبی پور و دیگران) ۱۶۱

..... (۱۳۸۴). مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا.

معین، محمد، (۱۳۶۲). فرهنگ معین، تهران: بی‌نا.

مغنیه، محمدجواد، (۱۳۷۸)، تفسیر کاشف، مترجم موسی دانش، قم: بوستان کتاب.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مهریزی، مهدی. (۱۳۹۳). قرآن و مسأله زن، تهران: نشر علم.

موسی زاده، محمد، (۱۳۸۶). کرامت بشری و شبیه سازی انسان.

موسوی غروی، محمدجواد. (۱۳۸۷). حجیت ظن فقیه و کاربرد آن در فقه، بی‌جا: نشر اقبال.

() ----- (۱۳۸۲). شرح رساله علامه غروی بر رساله توضیح المسائل آیت‌الله بروجردی،

بی‌جا: نشر نگارش

..... (۱۳۸۴). المنجد آدم از نظر قرآن، مجلد دوم، نشر نگارش.

..... (۱۳۸۵). فقه استدلالی در مسائل خلافی تهران: اقبال .

مهرپور، حسین. (۱۳۷۹). مباحثی از حقوق زن از منظر: حقوق داخلی، مبانی فقهی و موازین

بین‌المللی، تهران: اطلاعات.